

KUTADGU BİLİG’DE GÖK BİLİMİYLE İLGİLİ TESPİTLER

Determinations Regard of Astronomy in Kutadgu Bilig

Dr. Kasımcı SADIKOV*

ÖZ

Yusuf Has Hacıp, XI. yüzyılda, Kutadgu Bilig adlı eserinde gök bilimiyle ilgili önemli bulgulara yer verir. Evrenin merkezinde Dünya'nın değil de Güneş'in olduğuna dair bulgu, günümüzde Kopernik'e mal edilmektedir. Hâlbuki Yusuf Has Hacıp, Kopernik'ten yaklaşık beş yüz sene önce Güneş'in sabit olduğunu açıkça ifade etmiştir. Kutadgu Bilig'de gök bilimiyle ilgili tespitler ve kullanılan kavramlar, doğu medeniyetinin bu alanda yakalamış olduğu düzeyi ve Türkçenin daha o dönemlerde ne kadar gelişmiş bir dil olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, gök bilimi, Kopernik.

ABSTRACT

Yusuf Has Hacıp mentions significant information on astronomy in 11 th century in Kutadgu Bilig. Today it is accepted that the information, in the center of the universe, not in the world is the Sun's findings, is discovered by Nicolaus Copernicus. But Yusuf Has Hacıp argued the Sun's constant clearly almost 500 years before from Nicolaus Copernicus. The findings and used terms on astronomy in Kutadgu Bilig are very significant in order to show the level of east on astronomy and that the Turkish language developed very much in that time.

Key Words: Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, Astronomy, Nicolaus Copernicus.

Ünlü bilim adamı Nikolay Kopernik (MS. 1473-1543)'in evrenin dönüşüyle ilgili görüşleri açıklanmadan önce batı astronomi bilimi, Jeosantrik teorisinin etkisi altında bulunuyordu. Bu teoriye göre evrenin merkezinde Dünya vardı.. Kopernik, evrenin merkezinde “Yer” değil, Güneş'in bulunduğunu, Yer'in de onun etrafında döndüğünü vurguladığında ilk başta bilim adamları tarafından desteklenmemişti. Ama daha sonra bilimsel gerçek ortaya çıktı ve onun görüşleri bilim dünyasının büyük bulguları arasında yer aldı. Aslında, bilimsel arenada devamlı görmezlikten gelinse de aynı dönemde doğu ülkeleri uzay bilimleri alanında çok daha ileri düzeydedir. Bunun en çarpıcı kanıtlarından biri XI. yüzyılda yaşamış ünlü yazar ve düşünür Yusuf Has Hacıp'in “Kutadgu Bilig” (Mutluluğa Götüren Bilgi) adlı eseridir.

Ünlü Türk bilgisi Yusuf Has Hacıp'in evren ve dünyanın yaratılışıyla ilgili düşünce ve görüşleri, Kutadgu Bilig'in “Yedi Kavakib ve On İki Burç” (*Yeti kavākib on*

* Şarkşinaslık Enstitüsü Mumtaz Filologiya Bölümü Öğretim Üyesi (Taşkent)

*iki buruj veya Yeti yulduz on iki ökäk buruj(nuñ ögdükini) ayur*¹ bölümünde geniş şekilde açıklanmıştır.

Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig adlı meşhur kitabında uzayın yaratılışı konusunu ele alırken gökteki yıldızları tek tek sayar. Daha da önemlisi, o dönemdeki hemen hemen bütün astronomi terimlerini ayrıntısıyla sıralar. Bu yönüyle söz konusu eser, o dönemde doğu ve Türk dünyasında astronomi ilminin ne kadar yükseklerde olduğunu göstermektedir. Eserde kullanılan her terim uzay nesnelere görünüşü, durumu ve hareketinden yola çıkılarak orijinal bir tarzda üretilmiştir. Bu durum bir yandan o dönemde doğu coğrafyasında özellikle de Türk dünyasında uzay biliminin gelişmişlik düzeyini gösterirken bir yandan da Eski Türkçenin ne kadar gelişmiş ve işlenmiş bir dil olduğunu ortaya koymaktadır.

Astronomi terimlerinin içerdiği anlamlar, onların doğru izah edilmesini sağlamaktadır. İlk önce “Yeryüzü” ve “Felek” kavramlarının nasıl adlandırıldığı konusunu ele alalım. Yazar “Felek”i, *kök* (KBN: 11b/14), *ewrân* (KBN: 11b/13), bazen de *falak* (KBN: 158b/6) diye adlandırır. “Yer küre” (yer gezegeni) *yer* (KBN: 7b/3), *azun* (KBN: 11b/12), *dunya* (KBN: 10b/10), *jihan* (KBN: 10b/5) veya *tezginç* (KBN: 11b/13); “Kâinat” da *yer-kök*² şeklinde karşılır. Metinde *yer-kök idisi*³ şeklinde bir isim tamlamasına da rastlarız. Bu kavram, “Yer ve Gök’ün sahibi olan Tanrı’yı anlatmaktadır.

Eserde Gök’e *yaşıl* (mavi) Yer’e de *yağiz* (gri) sıfatı verilmiştir: “*Yaşıl kökdin indi yağiz yerkä söz.*” (KBN: 14b/15) (Boz yere söz yeşil gökten inmiş.)

Yeşil (mavi) gökteki yıldızlara göz atalım. Eserde “yıldız” *yulduz* (KBN: 12a/1) veya *kavkab* (KBN: 11b/10); “yıldızlar grubu, burç” ise *ew* (KBN: 12a/4), *ökäk* (KBN: 12a/11), *buruj*⁴ diye adlandırılmıştır. Astronomi bilimi uzmanı olan kişi de *yulduzçı* (KBN: 158b/1) diye adlandırılır. Yusuf Has Hacip her fırsatta astronomi uzmanlarından “yedi kat feleğin gizemlerini, yerde yatan çöp gibi öğren”melerini ister: “*yiti qat falakni yatur yamça tut.*” (KBN: 158b/6). O bu sözle insanın yedi feleğin sırlarını öğrenebileceğini vurgulamış ve böyle bir görüşü savunmuştur. (Örneğin, dokuzuncu felek Allah’ın Tahtı (Eđiz Arş)’ın sırlarını insanoğlu çözmeye kadir değildir).

Yusuf Has Hacip, yedi yıldız (yedi feleği) ise şöyle adlandırmıştır: Zuhâl (Satürn) – *Sekântir* (KBN: 12a/4); Müşteri (Jüpiter) – *Oğay* (KBN: 12a/15) veya *Qaraquş* (KBN: 204a/7); Merih (Mars) – *Körüd* (KBN: 12a/6) veya *Baqirsoquna* (KBN: 176b/11); Güneş – *Yaşiq* (KBN: 9b/13) veya *Kün* (KBN: 36a/2); Zuhre (Venüs) – *Sewit* (KBN: 12a/8); Utarit (Merkür) – *Arzu* (KBN: 12a/9); Ay – *Ay* (KBN: 32a/15) veya *Yalçiq* (KBN: 12a/10).

¹ Kutadgu Bilig’in Namangan (Fergana) nüshası, Özbekistan Fanlar Akademisi, *Şarkşinaslık* Enstitüsü, Elyazmaları Arşivi, №: 1809, 11b/11–12b/5. (Bu nüsha, makalenin devamında KBN olarak kısaltılmıştır.); Kutadgu Bilig’in Hirat (Vena) nüshası: V.V. Radlov, *Kutadku-Bilik, Faksimile Uyurskoy Rukopisi*, Sankt-Peterburg, 1890, s. 15/25–16/16. (Sayfa numarası Radlov’un eserine, satır numarası ise metnin tıpkıbasımına aittir.)

² V.V. Radlov, *age.*, s. 4.

³ V.V. Radlov, *age.*, s. 4.

⁴ V.V. Radlov, *age.*, s. 15.

Yazarla aynı dönemde yaşayan Kaşgarlı Mahmud “Divanü'l-Lugati't-Türk” adlı kitabında ‘Merih’i *Baqırsoqum* diye anmış ve onun görünüşüyle ilgili olarak “kırmızı bakıra benzer” diye ifade kullanmıştır.⁵ Kaşgarlı Mahmud, Müşteri gezegenini *Qaraquş* olarak tanıtır ve onun tanyerinde doğduğunu, bazen de halk arasında *Qaraquş yıldız*⁶ diye adlandırıldığını belirtir.

Kutadgu Bilig’de gezegenlerin durumu ve yeri de çok iyi tarif edilmiştir. Onların bazılarının yukarıda, bazılarının da aşağıda gezdiği belirtilmiştir. Gezegenler bu sırayla art arda yedi feleğe yerleşir. Bunlardan en üstte, yani yedinci felekte *Sekántir* (Zuhal) gezer. *Sekántir* bir burçta iki yıl sekiz ay süreyle bulunur. İkinci *Oñay* (Müşteri) bir burçta on iki ay bulunur. Üçüncü *Körüd* (Merih) gezegeni ne tarafa bakarsa, orada yaşayan her şey kurur. Dördüncü *Yaşiq* (Güneş), dünyayı aydınlatır. Beşinci *Sewit* (Zühre), ondan sonra ise *Arzu* (Uratit) gelir. Bunlardan en önde olanı *Yalçiq* (Ay)’dır. O *Yaşiq* ile karşı karşıya gelirse, mehtap olur. Ay’ın yeri ve güzergâhı birinci felektedir. (KBN: 12a/4–10).

On iki burç bunlardan ayrıdır. Onlar durgun yıldızlar olup, yerleri sekizinci felektedir. Ali Şir Nevai *Saddi İskandari* adlı mesnevisinde Allah’a hamt ederken, “sekizinci gümbeze (feleğe) durgun yıldızları yerleştirdin”⁷ diye yazmıştır.

Yusuf Has Hacip, burçları da şu şekilde adlandırmıştır: Koç – *Qozi* (KBN: 9b/13); Boğa – *Uđ* (KBN: 12a/12); İkizler – *Erändiz* (KBN: 12a/12); Yengeç – *Quçiq* (KBN: 12a/12) veya *Saratan* (KBN: 32b/14); Aslan – *Arslan* (KBN: 12a/13); Başağı – *Buğdaybaşı* (KBN: 12a/13); Terazı – *Ülgü* (KBN: 12a/13); Akreb – *Çadan* (KBN: 12a/13); Yay – *Ya* (KBN: 12a/13); Oğlak – *Oğlaq* (KBN: 12a/14); Kova – *Könäk* (KBN: 12a/14); Balık – *Balıq* (KBN: 9b/13).

Burçların bazıları çift bazıları ise tektir.

Yedigir (Büyük Ayı’yı oluşturan Yedi Yıldız), Kutadgu Bilig’de *Yetikän* (KBN: 223b/4), Ülker ise *Ürkär* (KBN: 176b/12) diye adlandırılmıştır.

Burçların yer ve sırasını ise Yusuf Has Hacip şu şekilde anlatır: *Qozi* (Koç) ilkbahar burcu, sonra *Uđ* (Boğa) gelir. *Erändiz* yıldızı *Quçiq* ile yakındır. *Arslan* ile *Buğdaybaşı* komşudur. *Ülgü* ise *Çadan* ve *Ya* ile eştir. Sonra *Oğlak*, *Könäk* ve *Balıq* burçları gelir, bunlar doğarsa, gök aydınlanır. (KBN: 12a/11–14).

Burçların üçü Koklem (İlkbahar) burcu, üçü yaz, üçü güz, üçü de kış burcudur. (KBN: 12a/15). Yusuf Has Hacip, dünyanın yaratılmasına temel oluşturan dört unsuru

⁵ Mahmud Kaşgariy, *Devanu Luğatit Turk*, I, (naşrga tayyarlavçı: S. Mutallibov), Taşkent, 1960, s. 342.

⁶ Mahmud Kaşgariy, *Devanu Luğatit Turk*, III, (naşrga tayyarlavçı: S. Mutallibov), Taşkent, 1963, s. 240.

⁷ Alişer Navaiy, *Saddi İskandariy*, (naşrga tayyarlavçı: M. Hamidova), Taşkent, 1991, s. 13.

işte bu burçlara bağlamıştır. Yazarın belirttiğine göre, burçların üçü ateş, üçü su, üçü rüzgâr, üçü de toprakla ilgilidir. Dünya (ažjun) işte bunlardan meydana gelmiştir:

*“Üçü – ot, üçü – suw, üçü boldi yel,
Üçü boldi tupraq, ažjun boldi, el.”* (KBN: 12b/1)

(Üçü – ateş, üçü – suv, üçü oldu rüzgâr,
Üçü oldu toprak, dünya oldu, el oldu.)

Onların biri diğerine düşman, daha doğrusu biri diğerinin zıttıdır. (KBN: 12b/2). Örneğin: “ateş – su”, “rüzgâr – toprak” gibi. Bundan dünyanın yaratılışındaki zıtlık, çelişki anlaşılmaktadır. Şairin mecazi açıklamasına göre, Tanrı düşmana düşman yollayarak ortadaki kin ve düşmanlığa son verir. Bunun sonucunda birleşmesi ve görüşmeleri mümkün olmayan birbirine düşman taraflar birbirlerine yaklaşırlar ve aralarından kin giderilir.

Şair, dört unsur birliğini Yer ve Gök'teki nesnelere görür. Kutadgu Bilig'e eklenmiş mektupların birinde yazılan hamt'ta şöyle denir:

*“Yaşıl kök törütti, kötürdi eδiz,
Kün, Ay birlä yulduz bezädi beδiz.*

*Quδisi yağız yer yaşıl suw bilä,
Örüsi süzüg yel üzä ot bilä.”* (KBN: 136b/5–6)

(Yeşil göğü yarattı, yukarı kaldırdı.
Gün ay yıldızlarla suratını süsledi.)

Aşağısı gri yer ile yeşil sudan oluşmuş,
Yukarısı esici rüzgârla, ateşten oluşmuş)

Yusuf Has Hacıp'in belirttiğine göre, *ewrân* her zaman evrilir yani devamlı döner. *Tezginč* (yer gezegeni) de tezginir yani kendi ekseni etrafında döner. Yusuf Has Hacıp Allah'a hamt ederken, şöyle yazar:

*“Yarattı, kör, ewrân tučı ewrülür,
Aniñ birlä tezginč yemä tezginür.”* (KBN: 11b/13)

(Feleği yarattı, bak durmadan dönüyor,
Onunla beraber çarkı da ekseni etrafında dönüyor.)

Şair, eserin diğer bir kısmında da Tanrı’yı överek “*törütti bu ewrān tuči ewrülür*” (KBN: 118b/8) (Devamlı dönen bu feleği yarattı) diye yazar. Bununla feleğin dönüşü, yer gezegeninin durmadan harekette bulunduğuna işaret eder. Uzay terimleri de kendi hareketi ve durumuna göre üretilmiştir: *ewrān* ve *ewrül-* [dön-] kelimeleri aynı kökten, *tezzinč* kelimesi ise *tezzin-* (eksen etrafında dön-) fiilinden yapılmıştır. *Tezzinč*, Çağatay edebiyatında *čarh* yani “dünya” anlamını karşılar.

Burada önemli bir meseleye daha dikkat çekmek istiyoruz. Yusuf Has Hacıp, Ay’ı anlatırken, onun durmadan harekette bulunduğunu özellikle vurgular. Ay’ın anlatımı eser kahramanları *Gündoğdu Elig* ile vezir *Aydoldu*’nun konuşmasında güzel bir şekilde sunulur. *Aydoldu* diyor:

*“Bu Ay ornı boldı ewi munqalip,
Orunsuz bolur munqalip näj qilip.*

*Bu Ay burji Saratan, bu ew ewrülür,
Ewi ewrülür ham özi čewrülür.*

*Qayu ewkâ kirsâ, bu Ay terk čiqar,
Čiqari üçün terk batarin yiqar.”* (KBN: 32b/13–15).

(Bu Ay’ın yeri değişen evdir,
O değişen hareketiyle yersiz oldu.

Ay’ın burcu Saratan (Yengeç)’dir, bu ev her zaman dönüyor,
Evi dönüyor, kendisi de dönüyor.

Hangi eve (burca) girmesin, bu Ay çabuk geri dönüyor.
Çıkış evi olduğu için, batmış evini acele terk ediyor)

Aydoldu kendi adının anlamını açıklarken, sıfatlarını Ay’a benzetir:

*“Bu Ay tuğsa, ašnu eđi az tuğar,
Küningä beđüyür, yuqaru ağar.*

*Tolun bolsa, tolsa azunda yarar,
Ažun xalqi andin yaruqluq bulur.*

*Tügäl bolsa, kör, Ay bu ağsa eđiz,
Yana erlü törçir, ketär körk meñiz.*

*Yaruqluqi eksür, yana yoq bolur,
Tuğar kečä ađin yana-oq tolur.”* (KBN: 32b/1–4)

(Ay doğduğunda, ilk önce çok küçük doğar,
Sonra gün geçtikçe büyür, yukarı çıkar.

Dolunay olursa, dolarsa dünyayı aydınlatır
Dünya halkı ondan aydınlık bulur.

Ay tam dolup, en yükseğe çıkarsa bak,
Yeniden aşınır ve azalır, yüz güzelliği gider.

Işığı azalır, yine kaybolur,
Yeniden doğunca, tekrar dolar.)

Yusuf Has Hacip'in açıklamasına göre, Ay harekette bulunduğu için ışığı değişiyor, "Gün ile yüz yüze geldiğinde doluyor": *Yaşiq birlä otru baqışsa, tolır.* (KBN: 12a/10)

Alişir Nevai "Sedd-i İskenderi" mesnevisinin hamt bölümünde Ay'ın hareketini şöyle anlatır:

*"Yana birni sâz äylädiñ turfa dayr
Aniñ sâkinin äylädiñ tez sayr*

*Baridin itigräk xirâmî aniñ
Vale tegmäyin yergä gâmi aniñ*

*Manâzilğa bāt-bāt qılıp intiqāl
Atin gah etip Badru gahi Hilâl"⁸*

(Yine bir felekten güzel put hane yaparak onun sahibini gezici ettin. Onun gezişi tüm gezegenlerden daha hızlı, bu nedenle ayağı yere de değmez. Köşkünü de çabuk değiştirir, adını da bir Badr (Dolun), bir Hilal (Mehtap) diye değiştirir.)

Kutadgu Bilig'in dikkate değer bir başka yönü, bazı yıldızlar konusu ele alındığında, onların *yurir-* (yürüyor) diye anılmasıdır. Yazar, bu ifadeyle onların hareketini göz önünde bulundurur.

Yazarın güneşle ilgili görüş ve tespitleri ise bir hayli dikkat çekicidir. Eser kahramanı Gündoğdu, kendi adının anlamını açıklarken, sıfatını Gün'e (Güneş'e) benzetir. Bu sırada Gün'ü açıklayarak, şöyle der:

*"Bu Kün burjî Arslan, bu burj tebrämäs,
Ewi tebrämäsä üçün artamas. "* (KBN: 36a/3)

⁸ *Alişer Navaiy, age., s. 15.*

(Bu Gün Burcu Aslan’dır, bu burç sallanmaz, evi (burcu) sallanmaz, bu nedenle kendisi bozulup, azalmaz.)

Yusuf Has Hacip’e göre, Gün yer değiştirmez. Gün burcu istikrarlı, durgundur, “*Kün burji sabit turur.*” (KBN: 36a/2) “Gün burcu sabittir”, bu nedenle her zaman aynı şekilde ışık dağıtır, diye vurgular.

Burada özellikle dikkat çekmek istediğimiz husus daha 1000’li yılların başında Yusuf Has Hacip’in şu bilimsel bilgiye sahip olmasıdır: “Felek ve Yer devamlı hareket içinde bulunmaktadır. Ay da hareket halindedir. Güneş, merkezde bulunur, o durgundur.” Bu görüş aynı zamanda büyük bilgenin uzay ve onun yapısıyla ilgili felsefi düşüncelerinin özünü oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Alişer Navaiy, *Saddi İskandariy*, (naşrga tayarlavçı: M. Hamidova), Taşkent, 1991.

Kutadgu Bilig’in Namangan (Fergana) Nüshası: Özbekistan Fanlar Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, №: 1809.

Mahmud Kaşğariy, *Devanu Luğatit Turk*, I-III, (naşrga tayarlavçı: S. Mutallibov), Taşkent, 1960-1963.

RADLOV, V.V., Kutadku-Bilik, Faksimile Uygurskoy Rukopisi, Sankt-Peterburg, 1890. (Kutadgu Bilig’in Hirat (Vena) nüshası)